

Олександр Музика

завідувач кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
докторант НПУ ім. М.П.Драгоманова

СУБ'ЄКТНО-ЦІННІСНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНОГО РОСТУ

Популярність і розповсюдженість поняття „особистісний ріст”, які спостерігаються останнім часом, ще не привели до його усталеного визначення. Різноманітні тренінги „особистісного росту” часто базуються на несумісних теоретичних засадах, а то й зовсім не мають таких. Однак, поступово виділяються узагальнюючі характеристики, які наповнюють цей невизначений конструкт психологічним змістом. У першу чергу, до цих характеристик можна віднести суб'єктність (А. Маслоу, К. Роджерс, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко) і ціннісність (В.Т. Кудрявцев, Г.К.Уразалієва, І.Л. Кирилов, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко та ін.). Однією з найважливіших проблем досліджень особистісного росту є проблема операціоналізації його основних характеристик. Перспективним видається вчинковий підхід (В.А.Роменець, І.П.Мануха), однак він має обмеження, які задають методи дослідження і, до певної міри, вік досліджуваних. Що стосується цінностей, то все більше дослідників схиляються до розгляду їх як інтегральної характеристики психічного, однак тут є серйозні проблеми з методами і методиками дослідження саме в руслі психології особистості.

Ми пропонуємо своє бачення вирішення цієї проблеми через запровадження принципів суб'єктно-ціннісного аналізу і методичних процедур, які лягли в основу методики вивчення ціннісної свідомості (МВЦС). Дослідження проводиться в декілька етапів. Завдання першого етапу – актуалізувати у свідомості людини її основні життєві цінності. Зробити це не так просто, як здається на перший погляд. Ціннісна свідомість

розвивається. З часом одні цінності стають значимішими, інші – відходять на задній план. Розвиваючись, людина робить переоцінку цінностей, формулює для себе нові життєві стратегії. Один з основних принципів суб'єктно-ціннісного аналізу – це **принцип збереження** цінностей. Ціннісні стратегії раніших періодів життя залишають слід назавжди. Вони не зникають навіть у тих випадках, коли виявляються неефективними в нових умовах.

138

Залишаючись неактуалізованими, вони все ж впливають на розвиток ціннісної свідомості і людина може знову повертатися до них, коли життєва ситуація зміниться. З огляду на це, ми маємо спочатку актуалізувати життєвий досвід людини, насамперед, через пригадування важливих подій і вчинків, які визначали життєвий шлях. В залежності від завдань конкретного дослідження, це можна зробити за допомогою спеціально сконструйованих опитувальників. Ефективними тут можуть бути різні варіанти біографічної бесіди (Н.А. Рибников, Н.А. Логінова, О.О. Кронік).

Завдання другого етапу – актуалізація у свідомості досліджуваного значимих людей, тих, які справили вплив (і не лише позитивний) на їх життя. Тут реалізується другий принцип суб'єктно-ціннісного аналізу – **принцип людиноцентризму** цінностей. Носіями цінностей є люди, а предметний світ є лише посередником стосунків між людьми.

Операціональною основою для реалізації цього принципу є інший принцип – втіленої суб'єктності, розроблений В.А. Петровським. На другому етапі дослідження за МВЦС пропонується порівнювати значимих людей і на основі цього порівняння та порівняння з собою виділяти якості та характеристики, які мають властивості життєвих цінностей. На цьому етапі реалізується **принцип індивідуальної унікальності цінностей**, оскільки досліджуваний продукує ціннісні конструкти шляхом порівняння осіб, референтних саме для нього, а для позначення цих конструктів використовує слова, словосполучення чи навіть речення зі свого власного активного словникового запасу. Це слова, якими він звик мислити і висловлювати

найважливіші для себе думки. Цей етап дослідження ми, як правило, проводимо з допомогою процедури порівняння триад, запропонованої Дж. Келлі, хоча можна використати й інші прийоми.

Третій етап дослідження за МВЦС реалізує **принцип нерівнозначимості цінностей**. Досліджуваному пропонується оцінити ступінь вираженості у кожній значимій для нього людини тих ціннісних конструктів, які він сам і згенерував на другому етапі.

В основі четвертого етапу дослідження – **принцип цілісності ціннісної свідомості**. Матрицю „значимі люди **×** ціннісні конструкти”, яку ми отримуємо на третьому етапі, піддаємо факторному аналізу і отримуємо факторну модель ціннісної свідомості.

П'ятий етап дослідження за МВЦС – інтерпретаційний. Основні принципи, які тут реалізуються, – це **принцип конгруентності** і **принцип розвитку** ціннісної свідомості. Аналіз факторної моделі, отриманої на попередньому етапі, дозволяє оцінити зміст і структуру ціннісної свідомості людини *дискретно*, тобто на певний момент її життя, пов'язаний з конкретною життєвою ситуацією. Для того, щоб виробити мотиви поведінки

139

саме в цій ситуації, людина актуалізує у свідомості цінності, з нею пов'язані. Іншими словами, має місце явище конгруентності свідомості і зовнішньої ситуації. Принцип розвитку ціннісної свідомості відображає той факт, що цінності особистості не залишаються незмінними. Життєвий досвід змушує людину відкидати одні ціннісні стратегії і формувати нові, продуктивніші.

На рис.1. представлено модель ціннісної свідомості людини, отриману в результаті факторного аналізу методом головних компонент матриці ціннісних конструктів. **Ціннісні конструкти** – це утворення, які мають коефіцієнти кореляції з основними факторами не більші за 0,25. Іншими словами, їх внесок у ціннісну свідомість зовсім незначний. Це швидше потенційні, ніж актуальні цінності, тому ми й називаємо їх не цінностями, а ціннісними конструктами.

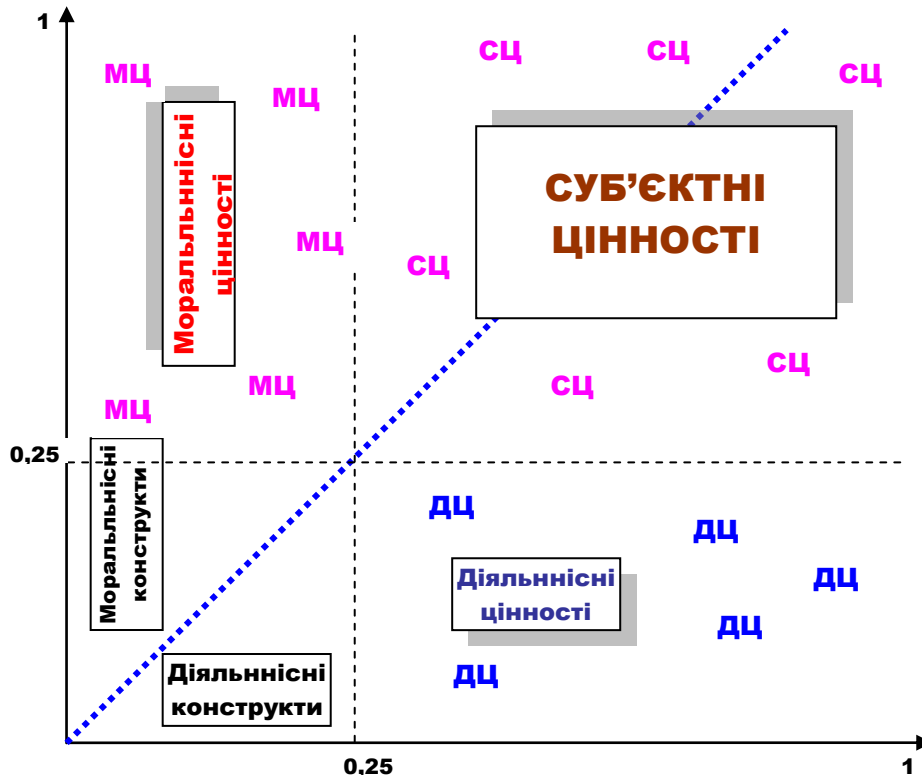

Рис. 1. Факторна модель ціннісної свідомості

Діяльнісні цінності (ДЦ) – це конструкти ціннісної свідомості, які корелюють із фактором діяльнісних цінностей від 0,25 до 1. Аналогічне математичне вираження мають і моральнісні цінності. Ціннісні конструкти досить часто виявляються випадковими, декларованими утвореннями. Вони є скоріше показниками того, що людина знає суспільні цінності і норми та орієнтується в них, аніж реально керується ними в своїй діяльності. Діяльнісні і моральнісні цінності, на відміну від ціннісних конструктів, не випадкові, а потенційні ціннісні

140

утворення. Вони мають значимі зв'язки з основними факторами ціннісної свідомості, хоча і не завжди регулюють поведінку людини в окремій ситуації (наприклад, у громадській діяльності). В інших сферах діяльності людини ці цінності можуть актуалізуватися і набувати ознак суб'єктивних цінностей.

Суб'єктивні цінності (СЦ), з точки їх математичної інтерпретації – це ціннісні конструкти, які корелюють на рівні 0,25 і більше як із фактором,

який об'єднує моральнісні, так із фактором, який об'єднує діяльнісні цінності. Звичайно, нечасто буває так, що вони розміщуються на бісектрисі і мають однакове факторне навантаження по обох провідних факторах. Майже завжди кореляція з одним фактором більша, ніж з іншим. Керуючись цими „математичними” міркуваннями, такі ціннісні конструкти можна віднести до одного класу цінностей – до моральнісних, або ж до діяльнісних. Однак, суб'єктні цінності мають значимі кореляційні зв'язки між собою, вони, власне, є містком, який зв'язує моральнісні і діяльнісні цінності і робить ціннісну сферу людини цілісною. Таким чином, суб'єктні цінності – це ціннісні утворення, які мають якісні відмінності від усіх інших. З одного боку, вони є результатом життєвого досвіду, а з іншого – відображають можливі напрямки руху людини. Суб'єктні цінності регулюють поведінку людини, оскільки моральнісні цінності підкріплюються діяльнісними і надають смислу життєвим планам і життєвим виборам. Аналіз суб'єктних цінностей особистості дозволяє не лише оцінити її ефективність, як суб'єкта певної діяльності, а й у деяких випадках є підставою для прогнозу її розвитку в цій діяльності.

Аналіз факторних моделей ціннісної свідомості досліджуваних, проведений з використанням повторних досліджень, дозволяє встановити тенденції змін і до певної міри *прогнозувати напрямки життєвої поведінки*. Що ж стосується мотивів окремих вчинків, то маючи ціннісні конструкти, з допомогою яких відбувався процес мотивування, ми можемо шляхом опитування відтворити справжній мотив вчинку, однак, лише тоді, коли вчинок вже здійснено. У цьому наша методика не відрізняється від традиційних підходів до дослідження мотивації. Мотив виявляється ретроспективно, виявлені мотиви можна віднести до певних класів – просоціальних, мотивів пізнання, статусних тощо. Але, на відміну від традиційних підходів, достовірність виявлених мотивів може контролюватися з допомогою виявлених раніше цінностей. У випадку, коли мотиви, які називає досліджуваний, розходяться із його ціннісною

свідомістю, ми, скоріше за все, маємо справу із відповіддю, що регламентується соціальною бажаністю. В іншому випадку, коли вдалося виявити реальний мотив, ми можемо простежити і його зв'язки у ціннісній свідомості, історію його розвитку, і навіть людей, які справили вплив на здійснений вибір.

141

Десятирічна робота над методикою вивчення ціннісної свідомості особистості дала ряд результатів, які, дозволили сформулювати вихідні положення суб'єктно-ціннісного аналізу. Відповідно до факторної моделі ціннісної свідомості суб'єктними цінностями можна назвати ціннісні конструкти, які відповідають таким умовам: 1) мають високу факторну вагу; 2) мають статистично значимі зв'язки між собою; 3) одні з них належать до моральнісних цінностей, інші – до діяльнісних.

До основних ознак суб'єктних цінностей відносяться такі: 1) вони є внутрішніми регуляторами поведінки і визначають вчинки людини; 2) вони є результатом життєвого досвіду і формуються впродовж життєвого шляху людини; 3) стійкість суб'єктних цінностей визначається їх змістовим наповненням; 4) адаптивність, релевантність різним життєвим ситуаціям забезпечується структурною перебудовою суб'єктних цінностей; 5) недекларативність, дієвість суб'єктних цінностей забезпечується взаємною підтримкою моральнісних і діяльнісних цінностей.

Ще раз наголошуємо, що вказані вище вимоги виділені не в результаті теоретичного аналізу, а були сформульовані на основі аналізу результатів, отриманих з допомогою емпіричних досліджень. Отже, що стосується першої вимоги, то вона була сформульована після досліджень відмінностей у ціннісній свідомості обдарованих і пересічних людей, які проводилися автором у 1994-2000 рр. Виявилось, що при дослідженні з допомогою МВЦС пересічні досліджувані продукують конструкти, які відображають стосунки між людьми і мають виражену орієнтацію на соціальну бажаність (чесність, доброта, піклування про інших тощо). Як правило, це всього лише

декларовані, а не реальні цінності, що непрямом підтверджує факторний аналіз. Матриці ціннісної свідомості цих людей або ж зовсім не факторизуються, або виділяється один значимий фактор і декілька дуже незначимих. Графічно це виглядає як скупчення точок біля однієї осі системи координат. Коефіцієнти кореляції між всіма цими конструктами дуже високі, що можна інтерпретувати як неартикульованість ціннісної свідомості. Оцінки таких досліджуваних як правило дуже полярні, „чорно-білі”. Це відбувається не лише через недостатню диференціацію цінностей, а й через низьку когнітивну складність ціннісної свідомості пересічних досліджуваних. Для них є великою проблемою виокремити 10-15 ціннісних конструктів, тоді, як обдаровані люди досить легко продукують 20-30 конструктів. Ці результати були підтверджені дослідженнями наших співробітників і аспірантів А.Ю. Вишиної, В.В. Горбунової, І.С. Загурської, В.О. Климчука, Т.М. Майстренко, Н.О. Никончук, Н.Ф. Портницької [4]. Факторні моделі ціннісної свідомості обдарованих людей відрізняються тим, що, як правило, виділяється два значимих фактори, які охоплюють більшу

142

частину виділених цінностей. Один фактор об'єднує вже згадувані моральнісні цінності, а інший – діяльнісні, пов'язані з професійними, вольовими та творчими якостями. Суб'єктні цінності утворюють ядро ціннісної свідомості, саме вони визначають мотиви поведінки обдарованої особистості.

Моральнісні цінності підтримуються діяльнісними – саме це забезпечує дієвість цінностей. Суб'єктні цінності можуть міняти своє змістове наповнення в залежності від зміни життєвої ситуації. На графіках, які відображають факторні моделі повторних досліджень ціннісної свідомості однієї і тієї ж людини, видно, що той самий ціннісний конструкт може набувати різної значимості і нових зв'язків з іншими конструктами. Іншими словами, в залежності від особливостей життєвої ситуації, цінність може міняти свою значимість, а отже, брати або не брати участь у мотивації

конкретних вчинків. Це забезпечує адаптивність і гнучкість ціннісної свідомості, а те, що всі суб'єктні цінності ніколи не змінюються одночасно – стійкість особистості.

Функціональне визначення особистості як людини, яка вміє, може і знає щось таке, що потрібне, корисне чи, принаймні, цікаве іншим людям, дозволяє операціоналізувати, а значить, розвивати і контролювати розвиток складових особистісного росту. Ресурсами розвитку особистості, на наш погляд, є розвиток здібностей людини і кола референтних осіб, які особисто зацікавлені в розвитку цих здібностей і здатні його поцінувати. Ще одним ресурсом особистісного росту є розвиток рефлексії людини, її здатності об'єктивно і прогностично сприймати себе, оточення і майбутнє в динаміці. Власна творча, суб'єктна активність людини, спрямована на саморозвиток, на зміну себе і, в деяких випадках, на зміну контактного соціального оточення – ще один ресурс особистісного росту.

Під кутом зору суб'єктно-ціннісного аналізу особистісний ріст визначається розвитком ціннісної свідомості людини. Методика вивчення ціннісної свідомості дозволяє контролювати цілий ряд параметрів, які мають пряме відношення до особистісного росту, враховуючи і вікові, і індивідуально-психологічні особливості. Вона дозволяє виявляти і математично моделювати особливості соціальних зв'язків суб'єкта і стратегії його самореалізації.

З допомогою МВЦС було розроблено типологію життєвих криз [3], яка оснований на моделюванні ціннісної свідомості і містить у собі ресурси для розвивальних чи, при потребі, психотерапевтичних впливів. Запропонована нами методика дозволяє вивчати і деякі деструктивні зміни у свідомості, які відображають напрямок розвитку особистості, зокрема феномен втрати обдарованості.

На основі суб'єктно-ціннісного аналізу і застосування МВЦС ми пропонуємо програму ціннісної підтримки особистісного росту, суть якої

полягає у впливі на ціннісну свідомість людини з метою спрямування її активності на укріплення суб'єктних цінностей. Дослідження, проведені у цих напрямках нами і нашими співробітниками за підтримки фонду фундаментальних досліджень МОН України, показали, евристичність і наукову перспективність обраного шляху.

В статье намечены основные принципы применения субъектно-ценностного подхода к исследованию личностного роста. Описывается методика изучения ценностного сознания. Ценностная поддержка личностного роста рассматривается как перспективное направление дальнейших исследований.

Список використаних джерел

1. Кудрявцев В.Т., Уразалиева Г.К., Кириллов И.Л. Личностный рост ребенка в дошкольном образовании. – М.: Институт дошкольного образования и семейного воспитания РАО, 2003.
2. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности //Вопр.психол. 1994. № 5. – С. 86-95.
3. Музика О.Л. Криза творчої особистості: суб'єктно-ціннісний підхід до типології /Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001. – С. 63-72.
4. Науковий звіт про виконання II етапу наукового проекту „Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків” (01.01.04-31.03.05) – Номер проекту 07.07.00092 (Державний фонд фундаментальних досліджень) – 98 с.
5. Петровский В.А. Феномен субъектности в психологии личности. Дисс. в виде научного докл. ... докт.психол.наук. – М., 1993.
6. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998.
7. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.